

‘Every worship leader is really

Pastorale kanten van de cantorijpraktijk

De predikant en de kerkmusicus zetten zichzelf in de beeldvorming nog weleens tegenover elkaar, als werkers in hetzelfde huis maar met conflicterende belangen. De één gestereotypeerd als iemand die niets weet van muziek en altijd maar het pastorale belang laat prevaleren, de ander juist als iemand zonder oog voor die pastorale kant van het gemeentelven en alleen maar denkend vanuit artistieke belangen (als het zo ver al komt). Toch weet iedereen die actief bij de liturgie betrokken is, dat deze stereotypering niet deugt. Predikant en musicus bevinden zich in hetzelfde vaarwater, ze zijn, juist in de liturgie, partners waar het gaat om de dienst aan God én mensen.

*‘Worship is the ground zero of pastoral care. It is the place where all pastoral care rightly begins, and without it, all other forms of pastoral care lose their meaning and power’, zo schreef Zac Hicks in *The Worship Pastor* (2016). En tegelijkertijd: ‘Every worship leader is really a pastor.’*

In het kader van dit tweede themanummer over de cantorijpraktijk leek het ons zinvol om ook de pastorale kant van de cantorijpraktijk onder de loep te nemen. Want juist de cantor (en ik gebruik dat woord nu voor alle soorten kerkmusici, pianisten, organisten, bandleiders...) weet uit de ervaring van zijn wekelijkse werk in en om de liturgie, als dirigent, als begeleider, als docent, hoezeer kerkmuziek mensenwerk is, hoe muziek mensen raakt en troost en hoe de kerkmuziekpraktijk mensen, ook buiten de wekelijkse repetitie of dienst om, met elkaar verbindt. De cantorij (of band, of instrumentalistengroep) is vaak een van de meest hechte en frequentst bij elkaar komende groepen in een kerkelijke gemeente, waar tegelijkertijd, door muziek, het geloof wordt geleerd en verdiept én naar elkaar wordt omgezien. In de liturgie komt zij tenslotte samen als deel van de gemeente en speelt zo opnieuw een samenbindende rol. ‘Dat is óns koor, dat zijn ónze jongeren’, terwijl de liturgie –zo hopen we althans– wordt verrijkt, de zang ondersteund en het geloofsleven van de gemeente versterkt.

Waar kerkmuziek en pastoraat, in en om de liturgie, zo met elkaar vervlochten zijn, is het opvallend dat er –althans in ons taalgebied– maar weinig literatuur is verschenen die deze vervlechting nader duidt en van mogelijke nieuwe stimulans voorziet. Piet Schelling schreef reeds in 1989 zijn bekende boekje *Muziek & kerkewerk* waarin hij ook een hoofdstuk ‘Muziek en pastoraat’ opnam. Daarin beschrijft hij hoe mu-

ziek (meer bepaald: kerkliederen) dienstbaar kan zijn aan de verschillende functies van het pastoraat (hij noemt met Gerben Heitink: ‘helen’, ‘bijstaan’, ‘begeleiden’ en ‘verzoenen’). Aan de hand van Bijbelse notities schrijft hij hoe muziek en liederen stem kunnen geven aan vreugde en dankbaarheid, verdriet, zwijgen en verandering en hoe de muziek vanuit de liturgie mensen kan troosten, helpen rouwen, genezen en het leven ritueel kan vormgeven. Treffend is de zin:

De kerkdienst dient natuurlijk allereerst gericht te zijn op de Heer en zijn bevrijdende daden. Maar terwijl God die aandacht met vreugde ontvangt, geeft Hij zijn aandacht aan de mens.¹

Maarten Diepenbroek borduurt in *Van horen zingen – Wegwijs in het nieuwe Liedboek* (2013) verder op wat Schelling schrijft. Hij noemt pastoraat ‘communicatie’ en geeft praktische suggesties om het kerklied niet alleen in het persoonlijke pastoraat te herkennen als expressie van iemands geloof, maar ook ter sprake brengen in gesprekskringen, om zo, zingend én sprekend, met elkaar geloof en leven te delen.²

Kerkmuziek als ‘religieuze praxis’

In het Duitse taalgebied schreef Michael Klessmann in *Kirchenmusik als religiöse Praxis*, een praktisch-theologisch handboek voor de kerkmuziek uit 2005, een bijdrage met als titel ‘Kirchenmusik als Seelsorge’. Daarin werkt hij uit waarom nu juist muziek, en dan breder dan kerkliederen alleen, zo’n belangrijk communicatiemiddel is in liturgie en pastoraat.

Hij stelt:

a pastor'

Prof. Dr. Michael Klessmann
Foto: Kirchliche Hochschule Wuppertal/Bethel

Terwijl in de vroege kerk en in de tijd rond de Reformatie de helende werking van muziek vaak een thema was, heeft het kerygmatische ('verkondigende'; CWvV) en therapeutische pastoraat van de 20e eeuw in alle verscheidenheid in ieder geval gemeen, dat ze op goed protestantse wijze pastoraat alleen vanuit het woord, dus als gesprek concipieert'.³

Aan de hand van praktijkvoorbeelden laat hij echter zien hoe juist muziek steun en troost kan bieden in allerlei situaties waarin het verstandelijke, 'talige' het laat afweten, zoals bij dementie, ziekte of traumatische ervaringen. Muziek, als zelfstandig gegeven, los van de tekst, komt immers op een andere manier bij mensen binnen dan gesproken tekst: vegetatief, buiten het bewustzijn om, direct in het lichaam resonierend. Ook Klessmann definieert pastoraat als gesprek ('Gesprächsangebot der Kirche zur Lebensbegleitung und

Lebensdeutung im Horizont des christlichen Glaubens'), maar dat gesprek heeft volgens hem ook een 'nonverbale dimensie' en daar kan muziek een rol spelen: muziek raakt namelijk aan ervaringen als eenheid, versmelting, ruimte, grenzen tussen het 'ik' en 'de groep'. Muziek, zonder woorden, opent ruimtes die met eigen ervaringen en beelden kunnen worden gevuld.

Klessmann signaleert echter dat er onzekere factoren zijn in het gebruik van muziek. Je weet immers niet altijd, zo stelt hij, hoe muziek werkt: pakt het, bijvoorbeeld bij regressief gebruik, goed of slecht uit? Muziek is daarin ambivalent van karakter, het werkt per persoon anders. Bovendien vreest hij een tekort aan of eenzijdigheid van de muzikale bagage bij de pastor, waardoor die de pastorant niet altijd zal weten te bereiken. Zo verschijnt dan bij Klessmann uiteindelijk de kerkmusicus in het vizier, als mogelijke partner in het pastoraat, iemand die de pastor vanuit de eigen expertise tot hulp kan zijn. In zijn eigen woorden:

Hoe je muziek waarneemt is gebonden aan eigen vooroordelen; problematisch zijn daarbij mogelijk bepaalde maatstaven die samenhangen met opleidingsniveau, en die academisch opgeleide pastores vaak onbewust hebben gevormd. De mogelijkheden van rock- en popmuziek, van amusementsmuziek überhaupt, worden daardoor misschien miskend. Samenwerking met kerkmusici, om vooral nieuwe, de bestaande vooroordelen overstijgende dimensies te ontdekken of te overwegen, zou zeer wenselijk zijn.⁴

Cantorij van de Immanuelkerk Groningen (PKN gemeente Groningen-Zuid)

Aantal leden: 25

Leeftijd: van 54 tot 89

Bezetting: 8 sopranen, 5 tenoren, 2 bassen en 8 altten, (be)geleid door een cantrix en een pianist

Aantal repetities per jaar: ongeveer 40

Ongeveer 7 keer per jaar verlenen we medewerking aan een dienst.

De drie woorden die ons typeren zijn: enthousiasme, gezelligheid en ook wel kwaliteit.

Thema

Tot slot benadrukt Klessmann in zijn betoog, en dat lijkt me zowel tot pastores als musici gericht, de 'Zweckfreiheit' van het non-verbale karakter van de muziek. Muziek mag naar zijn inzicht nooit worden ingezet voor verborgen agenda's. Manipulatie ligt bijvoorbeeld op de loer bij mensen die zich niet verbaal kunnen uiten. Pastor en musicus moeten steeds zorgvuldig kijken wat de muziek met mensen doet. Ook pleit hij voor aansluiting bij ervaringen vanuit de muziektherapie en de inzichten die daar worden opgedaan omtrent de helende werking van muziek, om aan die benadering vervolgens weer het tekstuele aspect als extra betekenislaag toe te voegen.

Music 'is' pastoral work

In het Engelse taalgebied worden de inzichten vanuit de Duitse pastorale theologie nadrukkelijker betrokken op de liturgie. Allereerst, nog op de grens tussen beide werelden, een bijdrage uit 2017 van de Zuid-Afrikaanse theoloog Coenie Calitz in het tijdschrift *Verbum et Ecclesia* onder de titel 'Healing liturgy: The role of music and singing'.⁵ Hij brengt de inzichten van Nederlandstalige theologen als de al genoemde Piet Schelling en Willem Barnard in gesprek met meer recente theologen uit Zuid-Afrika, de Verenigde Staten en Engeland. Aansluitend bij wat Schelling schreef over de liturgie als dienst van én aan mensen, citeert hij de Amerikaanse theoloog Paul Jones, die schrijft: *Music 'is' pastoral work*⁶, omdat juist muziek troost, bemoedigt, instrueert, onderwijst, het evangelie verkondigt, de Schrift interpreteert, omkeer bewerkt en de ziel bereikt. Kerkmuziek, zo concludeert Calitz, is dus meer dan 'praise and worship':

Het is ook en vooral pastorale zorg. Dat betekent dat liederen niet alleen worden gezongen om God te verheerlijken, het evangelie te verkondigen, heresie af te weren, etc. maar ook dat liederen worden gezongen om elkaar te bemoedigen, elkaar te helpen en in die context bij te dragen aan genezing.

Onder die 'genezing' verstaat hij dan vooral 'heelmaking' ('healing'): de ervaring van mensen dat zij, in Bijbels licht, als 'complete mensen' ('whole people') kunnen en mogen leven.

Hoe muziek in de liturgie die heelmaking kan bewerkstelligen, verklaart Calitz deels aan de hand van Schelling, deels aan de hand van de Amerikaanse muziektherapeut Jacqueline Schmidt Peters⁷:

- Muziek heeft de mogelijkheid vergeten of onverwerkte ervaringen aan de oppervlakte te brengen.

- Muziek kan een 'zuivering' (catharsis) bewerkstelligen (verwijzend naar Schelling die laat zien hoe mensen in de bijbel, zoals David en Jeremia, zichzelf innerlijk reinigden door muziek en zang en dan hun leven weer oppakten).
- Muziek, als 'geordend geluid', kan helpen bij het ordenen van gedachten of cognitieve processen (verwijzend naar Peters die zegt: 'De orde en structuur die aanwezig is in muziek, vooral het ritme, kan een individu helpen zijn of haar eigen kijk op de wereld te ordenen').

Liminal liturgy

Tot slot brengt Calitz het begrip *liminal liturgy* voor het voetlicht, liturgie 'in de tussentijd'. Hij beschrijft dan processen waarin liturgie mensen, maar vooral ook gemeenschappen, van de ene naar een andere periode helpt, bijvoorbeeld als gevolg van een ingrijpende gebeurtenis. Liturgie kan de ruimte scheppen, *liminal space*, om zo'n overgang te maken. Hij noemt hier met name de theoloog Johan Cilliers, hoogleraar praktische theologie van de Universiteit Stellenbosch, die ook in Nederland invloedrijk is en die die *liminal space* opdeelt in verschillende tijdspannes.⁸ Zo onderscheidt hij een tijd van weeklacht (de 'tombe'), waarin de liturgie zeer behulpzaam is; een tijd van 'reframing' (de 'wildernis'), waarin de verhouding met God opnieuw moet worden bekeken en geloofsbeelden opnieuw geformuleerd; en een tijd van anticipatie (de 'ballingschap'), het leven tussen het 'nog niet' en 'alreeds', het vieren van de toekomst die nog moet komen. Vervolgens analyseert hij hoe muziek in deze *liminal liturgy* een rol speelt, door een praktijkvoorbeeld te laten zien van een gemeente die plotseling een predikant verloren heeft. Na een overzicht van de verschillende diensten die volgden op het overlijden van de predikant, analyseert hij hoe muziek daarin een rol speelde, daarbij een onderscheid makend tussen muziek *in* therapie (muziek die men beluisterde, niet actief) en muziek *als* therapie (muziek die men samen zong of actief beluisterde). Hij schrijft over de bijeenkomsten van deze gemeente in 'tussentijd':

Alle liederen, inclusief de lofliederen, werden een soort gebroken halleluja's, gezongen op gedempte toon. Lieder die sterk associeerden met de predikant werden wegge laten uit de diensten. De diensten, en vooral het zingen, droegen vooral het karakter van rouw. Tranen en gehuil waren iedere zondag deel van het zingen. Op een bepaalde manier had dit het effect van de 'catharsis' en bracht het de emotie van verlies voor het voetlicht. De liederen in de liturgie werden gekozen om zowel een rationeel begrip als een emotionele ervaring mogelijk te maken. (...) Stille in de dienst werd zeer belangrijk. Het zingen werd vaak ge-

volgd door een stil gebed waarin iedereen kon reflecteren, vragen, bidden en hopen. (...) Na ongeveer twee maanden van weeklucht, groeide de gemeente naar een punt waarop ze in staat was te zingen zonder te huilen. De gedempte toon in de dienst, alsook in de gemeenschap zelf, was vervangen door een nieuw enthousiasme over de toekomst. De gemeenteleden begonnen weer rechttop te kijken en te leven, terwijl ze het verleden niet vergaten. De gemeente ervoer genezing (...). Muziek en zang hadden in dit proces een zeer bepalende rol gespeeld.

Naar een muzikale pastorale liturgie

Vanuit Noord-Amerikaanse, protestantse hoek, lezen we hoe deze pastoraal-muzikale ervaring en manier van kijken vruchtbaar kan worden gemaakt voor de liturgische praktijk van alledag. De *Commission on Worship* van de Reformed Church in America schreef daartoe in 1996 een handreiking

onder de titel *The Theology and Place of Music in Worship*.⁹ Na een aantal, ook voor ons vertrouwde statements over de theologische betekenis van muziek in de liturgie (muziek is een gave van God, de menselijke stem is het mooiste instrument, zingen is dienstwerk dat aan héél Gods volk toekomt...) wordt hier ook nadrukkelijk het lichamelijke, mensen- en gemeenschapsvormende en pastorale aspect van muziek benoemd. Calvijn wordt opgevoerd als pleitbezorger voor de samenbindende kracht van kerkzang die helpt om de eenheid van het lichaam van Christus uit te drukken. Over het emotionele aspect van de muziek wordt gezegd:

Zij die de Heer liefhebben worden aangemoedigd 'te zingen tot onze harten opstijgen met onze tongen'. (...) Het is belangrijk dat de emotionele kracht van muziek in de eredienst evocatief (beelden oproepend; CWvV) is, en niet manipulatief, oprecht en niet 'gemaakt', en dat door het

Evangelisch-Lutherse Gemeente Ede Lutherse Cantorij Ede

Aantal leden: 28

Leeftijd leden: van 35 tot 65 jaar

Bezetting: 9 sopranen, 8 alten, 6 tenoren, 5 bassen

Aantal repetities per jaar: 36

Aantal vieringen waarin gezongen wordt: 17

Drie typering: dienstbaarheid aan de liturgie, betrokkenheid, animo

In februari jl. vierde de cantorij haar 90-jarig bestaan. De cantorij staat inmiddels 45 jaar onder leiding van cantor-organist Dick Troost. Gemiddeld eens in de drie weken gaat de cantorij de gemeente voor in de lofzang. Wekelijks wordt er gerepeteerd op maandagavond van acht tot tien in de kerk.

De cantorij werkt aan een zeer gevarieerd repertoire uit heden en verleden: antifonen, antwoordpsalmen (onbepaald), liedzettingen, motetten, passiemuziek, tafelgebeden, anthems, chants en carols. Een aantal van deze werken worden, naar hun liturgische aard, in dialoog met de voorganger en/of de gemeente uitgevoerd.

Naast uit Liedboek-2013 worden liederen gezongen uit onder meer *Liedboek voor de kerken*, *Zingend Geloven*, *Gezangen voor Liturgie*, *Oud-Katholiek Gezangboek*, *Het lied op onze lippen*, *Voor onderweg*, *Ook in het vuur is Hij nabij*, *Voorzichtig licht* en *Voor de liefste een lofzang*. Dezelfde praktijk was destijds ook aan de orde

naast het *Liedboek voor de kerken*.

In dit verband is het goed te vermelden dat bij iedere viering de kerkgangers over een gedrukte orde van dienst beschikken.

In de oecumenisch opgezette Stille Week (van Palm- en Passiezondag tot Pasen) wordt door de Lutherse Cantorij sinds 1975 op vijf dagen gezongen. Op Goede Vrijdag wordt in de vesper steevast een uitgebreid koorwerk uitgevoerd -al dan niet met vocale solisten en instrumentisten- zoals bijvoorbeeld *Stabat Mater* (1844, opus 138) van Josef Rheinberger, *Les sept paroles du Christ sur la croix* (1855) van Charles Gounod, *Marcus-Passie* van Willem Vogel, *Matteüs-*, *Marcus-*, *Lucas-* en *Johannes-Passie* van Dick Troost.

In de herfst vindt de laatste jaren een cantatedienst plaats waarin een Bachcantate centraal staat. De cantorij vormt daarbij het kernkoor aangevuld met enthousiaste zanger(es)s(en) die zich via een oproep in de plaatselijke pers kunnen aanmelden.

Traditiegetrouw wordt op kerstavond 24 december het *Festival of Lessons and Carols* gehouden. Het programma met veel samenzang, vermeldt vocale en instrumentale muziek van Engelse, Franse, Duitse en Nederlandse bodem.

Binnen de Edese Lutherse gemeente wordt de cantorij gezien als een essentiële pastorale stem die in vele toonaarden dienstbaar wil zijn aan liturgie en verkondiging, de gemeente een hulp tegenover.

(Dick Troost, cantor-organist)

Cantorij van de Protestantse wijkgemeente (PKN) Den Haag West, locatie Bergkerk

Aantal leden: 15

Leeftijd: 60 tot 90 jaar

Bezetting: 3 bassen, 3 tenoren, 5 alten, 4 sopranen

Aantal repetities per jaar: wekelijks, behalve in de zomer, dus ongeveer 45

Aantal malen per jaar medewerking aan een viering: een keer per maand behalve in de zomer, dus ongeveer 10 keer in de morgendienst van de Bergkerk. Daarnaast 2 x per jaar in een dienst in een zorghuis, 1 x in Oecumenisch verband in de Rooms-katholieke Parochiekerk en 2 x extra op een doordeweekse zangactiviteit: 'zingen rond het jaarthema' en op het ouderenkerstfeest.

Drie woorden die de cantorij typeren: dienstbaar, sociaal en zuiver

Net als de meeste cantorijen is de Cantorij van de Bergkerk (voorheen Opstandingskerk) tot leven gewekt bij het in gebruik nemen van het toenmalige nieuwe *Liedboek voor de kerken in 1973. De gemeente kreeg daarmee nogal wat nieuwe of muzikaal vernieuwde liederen te zingen en kon daarbij wel wat hulp gebruiken. Enthousiaste zangers uit de gemeente gingen aan de slag en zongen de liederen in de dienst voor. De gemeente raakte zo met het liedboek vertrouwd.

Ondertussen zijn we 45 jaar verder. Ondanks de diverse samenvoegingen van gemeenten bestaat de cantorij nog steeds. Of moet ik zeggen 'dankzij'? De diverse fusies leverden namelijk ook nieuwe zangers op. Ondertussen liggen er weer nieuwe liedboeken (Liedboek - zingen en bidden in huis en kerk) in de kerk. Het oorspronkelijke

doel is weer helemaal actueel. De cantorij zingt in wisselzang met de gemeente de nieuwe liederen. Nieuw is dat nu bij sommige liederen een rol voor de voorzanger is aangegeven. Die rol kan opgepakt worden door een vocaal handige voorganger of solist, maar ook de cantorij is hiermee in haar element. Ook nieuw is dat nu veel liturgische onderdelen, zoals drempelgebed, kyrie- en gloriahymne, gebedsacclamatie, tafelgebed, etc., voor de gemeente beschikbaar zijn en waarbij de cantorij zeer verdienstelijk kan zijn.

Wij werken ongeveer een keer per maand mee aan een dienst en repeteren wekelijks een uur op een doordeweekse avond. Mocht de predikant tussendoor een onbekend lied op willen geven, dan studeren we die in en kunnen de cantorijleden als 'gewone' kerkgangers toch de samenhang vanaf hun plek in de gemeente ondersteunen.

Toen het vorige Liedboek (1973) al wat bekender werd, bestond er behoefte aan meer uitdaging. Zo kwamen, naast liederen uit allerlei later gepubliceerde liedbundels, ook motetten en chants op ons repertoire, en die zingen we nog steeds graag. We kijken hierbij af en toe over taal- en kerkgrenzen heen. Ook muziek uit Taizé en Iona komt voorbij.

Over grenzen gesproken: uitstapjes naar een zorghuis in de buurt en af en toe een zangavond rond een jaarthema of een (kerst- of zomer-)viering met ouderen hoort er voor onze cantorij bij.

Zeker, we verrijken de gemeentezang, maar ook de individuele ziel van de zanger groeit door de teksten die al studierend in je bloed gaan zitten. Kerkmuziek is voedsel voor de ziel; troostend en bemoedigend gaan 'woord en wijs' je leven lang mee.

(Een dankbare zanger/cantor)

zingen van de gemeenschap de eredienst een plaats wordt voor het volle spectrum van emoties.

Uit de daaropvolgende praktische aanwijzingen voor voorgangers en musici, in de vorm van zelfkritische vragen die één voor één de moeite waard zijn, licht ik er enkele uit die in het kader van dit betoog bijzonder in het oog springen en die ook in onze eigen praktijken als gespreksvragen zouden kunnen dienen:

- Heeft ons muzikale dienstwerk (in het Engels zo mooi

aangeduid als *music ministry*) voldoende pastorale breedte? Zingen wij liederen die passen bij de vele en verschillende leefsituaties waarin gelovigen zich bevinden? Zijn in ons gemeenschappelijk zingen de verschillende gemoedstoestanden en types van gebed inbegrepen, waaronder: lof, dank, belijdenis, klacht, voorbede en toewijding?

- Is er voldoende historische, culturele en generationele breedte? Is onze gemeentezang uitdrukking van het geloof in de gemeenschap der heiligen? Zijn zij aanwezig en welkom in ons gezang, en drukt ons gezang ook het

geloof uit dat we zingen met de heiligen van alle tijden en plaatsen? Zijn er in ons liedrepertoire ook bijdragen van andere culturen, talen en tijden? Zijn er liederen die de volle participatie van kinderen mogelijk maken? Voor hen die net de weg van het geloof betreden én de meer ervaren reizigers?

En tot slot:

- Is de taal van onze liederen inclusief? Maakt ze gebruik van alle mogelijke Bijbelse beeldtaal over God? Kunnen alle gelovigen, mannen en vrouwen, jongeren en ouderen, zich inbegrepen voelen in de taal van onze gemeenschappelijke liederen?

Pastoral Musicians

Tot slot van dit artikel wijs ik graag nog op het Engelstalige verschijnsel van de *Pastoral Musician*. Dat zijn pastores, priesters en predikanten, maar ook van oorsprong kerkmusici, die speciaal zijn opgeleid om muziek in te zetten voor religieuze aangelegenheden. In Amerika, maar ook wereldwijd online, kun je daar een PhD in behalen.¹⁰ Ik vermoed dat de oude generatie priester-musici, zoals Maurice Pirenne en Jan Valkestijn, ook zo geduid hadden kunnen worden. Evenals 'gewone' kerkmusici zijn deze *pastoral musicians* bespelers van instrumenten, piano, orgel of wat dan ook maar, passend bij de begeleiding van religieuze rituelen. Ze zijn musici, maar diep geworteld in de theologie, die van de verbinding tussen kerkmuziek en pastoraat hun vak hebben gemaakt. Het is misschien een uitdaging voor, bijvoorbeeld, de conservatoria in Utrecht en Rotterdam of de 'Academie van de Protestantse Kerk' om (delen van) een dergelijke opleiding ook in Nederland aan te bieden.

Eveneens in de Verenigde Staten, maar van daaruit ook we-

reldwijd, bestaat de *National Association of Pastoral Musicians*. Deze van oorsprong rooms-katholieke vakorganisatie van 'ieder die het belang erkent en de waarde ondersteunt van muzikale liturgie, koordirigenten, organisten, gitaristen, pianisten, alle soorten instrumentalisten, priesters, cantores, pastorale liturgisten' bundelt en deelt haar kennis via haar website www.npm.org. Er is een breed scala aan opleidingen en certificeringen, een uitgebreide database met bronnen en *tools*, alsmede een online archief van het blad *Pastoral Music*, waarin het onderwerp cantoraat en pastoraat met regelmaat aan de orde is.

Tot besluit

In de veelvormigheid van het kerkelijke en muzikale landschap werken de kerkmusicus en de voorganger nog steeds samen op *ground zero* van het kerkelijke leven: de liturgie. Goed opgeleid, muzikaal onderlegd, pastoraal gevoelig of wat minder, het zou goed zijn wanneer pastor en musicus elkaar voortdurend zoeken en vinden in hun gemeenschappelijke engagement voor de plaatselijke gemeenschap. Hoe diverser het kerkelijk leven eruit gaat zien, hoe belangrijker en tegelijkertijd individueler de emotionele beleving, en hoe ingewikkelder bijgevolg de concrete vormgeving van de liturgische viering en de organisatie van de kerkmuziekpraktijk als geheel, des te belangrijker zal het zijn dat de dienstdoenden ('*ministers*') op de werkvloer elkaar verstaan en vanuit een samenvallende expertise de ruimte creëren waarin de liturgie kan worden gevierd als aandachtige dienst aan God en mensen. Hopelijk kunnen de noties in dit artikel – en die van mijn collega-redacteurs in de vorige en deze aflevering van het themanummer over de cantorijpraktijk – daaraan bijdragen! •

Verder lezen?

P. Schelling, *Muziek en kerkewerk* (Zoetermeer, 1989)

H. Schröter-Wittke & Gotthard Fermor (red.), *Kirchenmusik als religiöse Praxis: praktisch-theologisches Handbuch zur Kirchenmusik* (Leipzig, 2005, 2006)

M. Heymel, *Wie man mit Musik für die Seele sorgt* (Ostfildern, 2006)

A.M. Steinmeier, *Kunst der Seelsorge* (Göttingen, 2011)

N. van Andel (red.), *Van horen zingen - Wegwijs in het nieuwe Liedboek* (Zoetermeer, 2013)

Z. Hicks, *The Worship Pastor* (Grand Rapids, 2016)

1 P. Schelling, *Muziek en kerkewerk*, p. 85

2 M. Diepenbroek, 'Muziek in de ziel' in N. van Andel (red.), *Van horen zingen - Wegwijs in het nieuwe Liedboek*, p. 51-61

3 M. Klessmann, in *Kirchenmusik als religiöse Praxis: praktisch-theologisches Handbuch zur Kirchenmusik*, p. 231

4 M. Klessmann, p. 233

5 Te raadplegen via www.verbumeteclesia.org.za/index.php/ve/article/view/1628/3178 (geraadpleegd 01-11-19)

6 P.S. Jones, *What is worship music?*, Phillipsburg, NJ, 2010, p. 37

7 J.S. Peters, *Music therapy: An introduction*, Springfield, IL, 1987

8 J. Cilliers, J. 'Worshipping in the "in-between" times of transition: Reflections on the liminality of liturgy', in H.J.C. Pieterse & C.H. Thesnaar (ed.), *A faithful witness*, pp. 167-179, Wellington, 2009

9 Te raadplegen via www.rca.org/resources/theology-and-place-music-worship (geraadpleegd 01-11-19)

10 Zie bijvoorbeeld www.online-phd-degrees.com/doctor-of-pastoral-music-dpm